

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України*

**Збірник затверджено ВАК України як наукове фахове видання,
в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень**

Редакційна колегія

Ю.С. Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії);
І.О. Кресіна, доктор політичних наук (головний редактор); В.Б. Авер'янов, доктор юридичних наук;
В.І. Акуленко, доктор юридичних наук; В.Д. Бабкін, доктор юридичних наук; С.В. Бобровник, канди-
дат юридичних наук; В.П. Горбатенко, доктор політичних наук; В.Н. Денисов, доктор юридичних наук;
В.С. Журавський, доктор юридичних наук; Засць А.П., доктор юридичних наук; А.А. Коваленко, док-
тор політичних наук; О.М. Костенко, доктор юридичних наук; Н.Р. Малишева, доктор юридичних на-
ук; В.П. Нагребельний, кандидат юридичних наук; І.Г. Оніщенко, доктор політичних наук;
Н.М. Оніщенко, доктор юридичних наук; М.В. Оніщук, кандидат юридичних наук; Н.М. Пархоменко,
кандидат юридичних наук; В.Ф. Погорілко, доктор юридичних наук; В.І. Семчик, доктор юридичних
наук; О.В. Скрипнюк, доктор юридичних наук; І.Б. Усенко, кандидат юридичних наук; Н.М. Хуторян,
доктор юридичних наук; В.В. Цвєтков, доктор юридичних наук; Я.М. Шевченко, доктор юридичних на-
ук; Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук.

Д 36 **Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.**
Випуск 26. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України,
2004. — 696 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, держав-
ного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного і підпри-
ємницького, аграрного та екологічного права, кримінології, кримінального і кримінально-
процесуального права. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне
отримати правові та політичні знання теоретичного і прикладного характеру.

Адреса редакції

01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України
тел. 229-73-96, факс 228-54-74

В.І. ТИМОШЕНКО

ДЕРЖАВА В ТЕОРІЇ СОЛІДАРНОСТІ (3 історії політичної і правової думки)

Проблема розбудови нашої держави, яка нині вирішується на практиці, не може бути успішно вирішена без визначення сутності самої держави. Глибокий філософський і політико-правовий аналіз природи держави, дослідження її сутності передбачає не лише засвоєння розробок сучасних вчених, а й врахування досвіду, нагромадженого на попередніх етапах розвитку теоретичної думки. З огляду на це, заслуговує на особливу увагу теорія солідарності, прихильниками якої було розроблене вчення про державу, що поєднувало в собі історичні, соціологічні та юридичні моменти і, таким чином, забезпечувало всебічне дослідження держави.

У сучасній юридичній і політичній літературі окремі аспекти сутності держави аналізувалися у працях В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка, В.Г. Графського, А.П. Зайця, Н.М. Золотухіної, В.Д. Зорькіна, І.А. Ісаєва, Т.В. Кашаніної, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, Л.С. Мамута, В.С. Нерсисянца, М.П. Орзіха, Н.С. Прозорової, П.М. Рабіновича, Ю.І. Рима-ренка, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, Л.Р. Сюккйянен, М.В. Цвіка, В.О. Четверніна, В.С. Чірка, Ю.С. Шемшученка, В.М. Якушика та ін.

Найважливіші ознаки держави та її сутність визначали Ю.С. Шемшученко, П.М. Рабінович, В.О. Котюк¹. Юридичне і соціологічне визначення держави сформулював В.О. Четвернін². Типологію держави розробляв В.М. Якушик³. Природу держави в контексті політичної науки досліджувала І.О. Кресіна та А.А. Козловський⁴. Походження держави, її ознаки і типологію в історії політико-правової думки аналізували В.Г. Графський, Н.М. Золотухіна, І.А. Ісаєв, Л.С. Мамут, В.С. Нерсисянц, Л.Р. Сюккйянен⁵. Деякі аспекти сутності держави в теорії солідарності визначав німецький вчений В.-Ю. Данилів⁶.

Слово "солідарність", а звідси і "солідаризм" є сполученням форми слова "solidare — solidum", яке в латинській мові означає "пов'язувати", "з'єднувати", "наповнювати". У найповнішому значенні "solidum" було б щось монолітне ціле, що утворилося з пов'язаних між собою елементів. Виведене звідси слово "soliditas" означає міцність, довгочасність, а також цілісність⁷.

У соціальних групах солідарність завжди постає як порив, що має економічні, психологічні або етичні мотиви. Ці мотиви не повинні бути обов'язково розумними, навпаки, вони часто визначаються індивідуальними або груповими егоїстичними інтересами. Солідарність ми сприймаємо як факт, який відіграє надзвичайно важливу роль у спільному житті. На цьому факті солідарності будується соціально-філософська система солідаризму. На відміну від солідарності, солідаризм — це такий ідеологічний напрям, який походить з ідеї солідарності в її чистій формі, ідеї, яка є найважливішою для оцінки всіх можливих проявів, солідарності. Головна ідея солідаризму (в широкому значенні слова) — це солідарна і справедлива співпраця та взаємодопомога між усіма членами суспільства. Отже, солідарність розглядається не тільки як історичний факт, а також і як морально-етичний постулат, на який повинен опиратись увесь суспільний устрій.

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна — кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Від поняття солідарності не може відмовитись жоден соціально-філософський напрям, але кожен з них надає солідарності іншого сенсу. Ліберальна школа, наприклад, вважає, що досить дати індивідові повну свободу у своїх вчинках, і тоді проблема солідарності розв'язалася б сама собою. Тож для неї солідарність випливає із свободи.

Про солідарність говорили соціалісти ("Пролетарі всіх країн, єднайтесь!") і анархісти. Заклики до солідарності, любові і братерства звучали з уст вождів Французької революції (Ж.П. Марат, М. Робесп'єр).

На межі XIX—XX ст. різко зріс інтерес до вивчення явищ групової, масової поведінки і тих психологічних і соціальних механізмів, які роблять можливим передачу соціальних і правових норм та адаптацію індивідів одного до іншого. Ці явища також пов'язувались у деяких вчених із солідарністю.

Проблему міжособистісної взаємодії і її соціально-психологічних механізмів досліджував французький криміналіст і соціолог, професор філософії в Колеж де Франс Г. Тард (1843—1904). На його думку, суспільство є продуктом взаємодії індивідів, а тому основу суспільного розвитку і всіх соціальних процесів становлять міжіндивідуальні або "інтеріндивідуальні" відносини. Особливого значення він надавав вивченню різних соціальних процесів, що детермінують становлення, розвиток і функціонування суспільства. Основними соціальними процесами вчений визнавав повторення (наслідування), протиставлення (опозицію) і пристосування (адаптацію). Основним серед цих процесів є повторення (наслідування). Первинний соціальний факт полягає у повторенні (наслідуванні), що передуює решті соціальних проявів. Повторення виражається в переході спонукань, почуттів та ідей від індивіда до індивіда, від групи до групи, від покоління до покоління. Суспільство — це зібрання істот, що імітують одна одну. Елементарним суспільним фактом Г. Тард вважав психічний стан одного індивіда, викликаний впливом іншого.

Згідно з теорією Г. Тарда, первинною умовою суспільних фактів є винаходи — акти творчості. Вони створюють мову, господарство, релігію, суспільні установи, владу тощо. Останнє, як кола на воді, — нові відкриття, нової хвилі повторень. Саме завдяки законам повторення (наслідування) суспільство і його політичне життя, з одного боку, підтримує своє існування як цілісна структура, а з іншого — розвивається в міру того, як у різних сферах соціальної дійсності здійснюються і поширюються винаходи.

Механізм дії "законов наслідування", за Г. Тардом, визначається переважно віруваннями та бажаннями, що являють собою певну субстанцію соціальної взаємодії людей. Саме через збіг і розбіжність вірувань і бажань організується людська спільнота. При цьому Г. Тард стверджував, що суспільство має юридичні, а не економічні підстави, оскільки воно базується на взаємному розподілі заборон та дозволів, прав і обов'язків⁸.

Поняття "суспільна солідарність" зустрічається в теорії розподілу праці французького соціолога-позитивіста, засновника французької соціологічної школи Е. Дюркгейма (1858—1917). На противагу індивідуально-психологічній теорії, Е. Дюркгейм розвивав уявлення про людину як істоту насамперед суспільну, а не біопсихічну. Суспільство він розглядав як продукт не індивідуальної, а колективної свідомості людей, як складну, динамічну систему соціальних і психологічних зв'язків, у якій формується ідея соціальної солідарності⁹. Для її забезпечення і створюються держава і право.

Проблема соціальної солідарності розроблялася Е. Дюркгеймом у різних ас-

пектах і по-різному обґрунтовувалась. Перший аспект полягав в обґрунтуванні соціальної солідарності, виходячи із факту поділу праці, причому останній досліджувався з моральної точки зору, на що звергалась увага Є.В. Осіповою. Обмін людською діяльністю, її продуктами передбачає, що члени спільноти залежать один від одного, тому що кожен з них окремо взятий є недосконалим. Функції суспільного поділу праці — це інтегрування індивідів, забезпечення єдності соціального організму, створення почуття солідарності. Е. Дюркгейм розглядав солідарність як вищий моральний принцип, вищу й універсальну цінність, яка визнається всіма членами суспільства, а оскільки потребу суспільного порядку, гармонії, солідарності всі визнають моральною потребою, то моральним є і поділ праці. Поділ праці постає як механізм, який створює бажаний суспільний зв'язок, що компенсує шкоду, завдану вузькою спеціалізацією. Так поняття солідарності стає центральним в аналізі поділу праці¹⁰.

На думку Е. Дюркгейма, поділ праці є результатом боротьби за існування. Для нормального функціонування соціальної системи є необхідною рівновага між її елементами. Соціальною системою керують закони самозбереження. Найпоширенішим фактом соціального існування є пристосування¹¹. Солідарність елементів — це пристосування структур, а координованість дій — це пристосування однієї функції до іншої. Людина прагне пристосуватися до свого середовища і використовувати його зміст для власної вигоди. Між індивідом і середовищем, в якому він перебуває, встановлюється рівновага. Ця рівновага тимчасова, оскільки жодне пристосування не може тривати вічно. Пристосування є водночас метою і результатом усіх людських зусиль в соціальному русі. Поділ праці в суспільстві — це пристосування. Суспільство можна вважати розвинутим настільки, наскільки сформувався поділ праці, тобто поділ праці є одночасно "дефініцією" суспільства, що сформувалося¹².

Е. Дюркгейм висунув концепцію спільнот з механічною і органічною солідарністю як двох ланок єдиного еволюційного ланцюга.

Механічна солідарність — це колективний тип солідарності, вона заснована на системі "однорідних і подібних між собою сегментів"¹³. Індивід у такій спільноті цілком залежить від самої спільноти, його поглинає колектив зі своєю колективною свідомістю. Для механічної солідарності є характерним репресивне право, завдання якого полягає у покаранні індивіда, що порушив закон. Матеріально вона виражається у кримінальному праві.

Солідарність, яка виникає внаслідок поділу праці, передбачає, що індивіди один від одного відрізняються. Вона є можливою лише за умови, що кожен має власну сферу діяльності, а значить і особистість. Колективна свідомість має залишити відкритою частину індивідуальної свідомості для того, щоб у ній встановилися ті спеціальні функції, які вона нездатна регламентувати. Чим більша ця сфера, тим міцніший зв'язок, що випливає з даної солідарності. З одного боку, кожен тим більше залежить від суспільства, чим більше поділена праця, а з іншого — діяльність кожного є тим більше особистісною, чим більше вона спеціалізована. Індивідуальність кожного зростає разом і індивідуальність частин. Спільнота набуває здатності рухатись узгоджено, при цьому кожен із її елементів має можливість рухатись самостійно. Ця солідарність схожа на ту, що присутня у вищих тварин. Кожен орган у них є автономним, але водночас єдність організму є тим більшою, чим більш чіткою є індивідуалізація частин. На підставі цієї аналогії Е. Дюркгейм таку солідарність називав органічною¹⁴. Завдяки поділу праці окремі індивіди мають можливість розвивати свої здібності і таланти. Кожен

індивід стає особистістю і усвідомлення ним того, що він залежить від іншого індивіда і вони пов'язані єдиною системою суспільних відносин, що виникають завдяки поділу праці, викликає почуття зв'язку із спільнотою і почуття солідарності. Поділ праці стає джерелом не лише суспільної солідарності, але водночас і підставою морального порядку.

Засновником "солідаризму" у Франції вважається Л. Буржуа — політичний діяч періоду Третьої республіки. У книзі "Солідарність" (1907) він відмовляється від традиційного, типового для Франції, протиставлення індивіда і держави. І індивід, взятий сам по собі, і держава, взята сама по собі, це не більше як функції, апріорні поняття. Реально існують не ці поняття, а асоціації людей. Тому всі права й обов'язки є правами й обов'язками членів асоціації. Асоціація відрізняється від акціонерного товариства тим, що вона створена не попереднім установчим актом, а одним лише природним фактом спільного життя. Відповідно до цього факта індивід багато одержує від суспільства, але він також багато йому винен. У кожної живої людини, за Л. Буржуа, є обов'язки перед усіма живими людьми, відповідно до послуг, одержаних нею завдяки зусиллям усіх. Цей обмін послуг є змістом договору асоціації, що зв'язує всіх¹⁵. Л. Буржуа дійшов висновку, що існують два види солідарності — фактична солідарність і солідарність обов'язку.

Другим варіантом французької теорії солідарності є вчення Л. Дюгі (1859—1928) — соціолога і теоретика права, професора юридичного факультету в Бордо¹⁶. Розвиваючи ідеї і методи Е. Дюркгейма, Л. Дюгі розробив свою теорію "суспільної солідарності" ("соціальної взаємозалежності"), в основі якої лежить ідея "синдикалістської" держави, здатної долати класові антагонізми.

Л. Дюгі вважав основою суспільства нерівність людей, яка призводить до поділу на класи, кожен з яких виконує соціально значиму функцію. Відносини між класами будуються на факті солідарності. Солідарність — це факт взаємної залежності, що з'єднує між собою людей відповідно до спільності потреб і розподілу праці. Ця взаємна соціальна залежність має немов би два яруси. Верхній ярус складають соціальні норми або об'єктивне право. Це право створює як для приватних осіб, так і для державних органів не суб'єктивні права, а об'єктивні положення, що полягають в обов'язку кожного виконувати певне суспільне призначення і вчиняти необхідні для цього дії. Нижній ярус створює диференційоване відповідно до розподілу праці суспільство, що складається не лише з окремих індивідів, а й із професійних або інших груп, що більш або менш автономно регламентують свій внутрішній лад; при цьому навіть чиновництво виявляється не більше, ніж професійною групою, яка може і повинна об'єднатись у синдикати. Що ж стосується держави, як особливої юридичної особи, що піднімається над індивідами і суспільством і яка наділена особливою волею, єдиною для всіх її органів, то така держава, на думку Л. Дюгі, або померла б, або навіть ніколи не існувала: це не емпіричний факт, а метафізичне поняття. Емпіричним є лише той факт, що в кожній організованій спільноті певні особи наділені примусовою владою. Але це не більше, ніж факт, який виправдовується технічною необхідністю нагляду і контролю і зовсім не означає об'єктивного права. Для того, щоб цей факт став правомірним, влада має підкорятися соціальним нормам, тобто об'єктивному праву. Відповідно до цього, замість дій суверенної влади Л. Дюгі визнає лише окремі акти тих чи інших посадових осіб, що несуть особисту відповідальність за їх вчинення. Вчення ж про волю, про народний суверенітет, як джерело публічної влади, Л. Дюгі відкидає, оскільки, на його думку, це веде до визнання держави будь-якою метафізичною особою¹⁷. Л. Дюгі проголошує, що

публічна влада є просто факт. Держава в її колишніх формах колективності — римська, королівська, яacobинська, наполеонівська, форма Третьої республіки у Франції — зникає. Замість цього з'являється новий державний лад, який є більш гнучким і який більше захищає індивіда. Метою такого ладу (тобто держави) є здійснення соціальної солідарності.

Третій варіант теорії солідарності — це вчення французького правознавця, професора факультету права Тулузького університету М. Оріу (1859—1929). Він створив теорію держави, побудовану не із ззовні, не з апіорних логічних понять, а з середини, з елементів суспільства, підпорядкованих державному режиму. Цей режим полягає не в зверхності держави над особою і суспільством, а в системі рівноваги. Держава, за М. Оріу, це політична спільнота, якій вдалося запровадити в своєму середовищі громадянське життя завдяки троякій системі рівноваги: надбудові політичних установлень; включенню економічного ринку в політичне життя; поділу влади. За своєю природою держава не відрізняється від інших соціальних утворень.

Визнання того факту, що колективи (соціальні спільноти, установи), які існують у кожному суспільстві, а також колективи, організовані з метою задоволення розумових та інших запитів, слід вважати установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують об'єднання суспільства в націю-державу, призвело до появи інституціоналізму. Саме М. Оріу найбільш успішно розробляв цю теорію.

М. Оріу зайняв критичну позицію щодо формально-юридичного підходу до вивчення держави. Цей підхід він намагався замінити вченням прагматичним, близьким до соціальної дійсності. Водночас у своїх дослідженнях він використовував деякі елементи формально-юридичного підходу. Держава у власному значенні слова, за М. Оріу, наявна лише тоді, коли нація зорганізувалась у громадянське суспільство, тобто коли політична влада зверхності відокремилась від приватної власності, набула вигляду публічної влади і, таким чином, відбулося відокремлення публічного життя від приватного, що можливо лише разом з появою корпоративної організації. За словами М. Оріу, "держава — це організація, що рухається до персоніфікації. Це не є юридична особа, яка існувала з самого початку, і яка організує політичну і правову централізацію, а навпаки — це централізація, що здавна існує й організується в корпоративну юридичну особу"¹⁸.

Перебуваючи під впливом вчення Г. Тарда, М. Оріу створив реалістичну теорію держави. Державу він розглядав як соціальний інститут, що об'єктивно існує, для якого характерна тривалість і стабільність. Стабільність же заснована на динамічній рівновазі між правом, що вже склалося, і новим правом, яке виходить від публічної влади.

Соціальний інститут вчений визначав як юридичне утворення, як автономну структуру, яка слугує досягненню певної визначеної ідеї за допомогою правових засобів. Обґрунтування юридичного характеру інститутів давало можливість застосовувати юридичні конструкції для аналізу соціальних відносин і тим самим поєднувати соціологічний та юридичний підходи в процесі дослідження політико-правових явищ.

Держава, як соціальний інститут, включає в себе загальну ідею, як спрямовуючу силу (індивідуальна свобода, справедливість), і національну колективну спільноту (громадянське суспільство), що історично формується, суверенну владу і правопорядок. Поняття держави, запропоноване М. Оріу, включало в себе ідеальний, історичний, соціологічний і юридичний моменти, що дозволяє говорити про "синтетичне" поняття держави.

Розробка "синтетичної" теорії держави дістала продовження в творчості мислителів дореволюційної Росії і України кінця XIX — початку XX ст. Такий підхід до визначення сутності держави, що базується на поєднанні різних методологій і дає можливість розглядати державу як особливу політичну установу в суспільстві, є найефективнішим. Дослідження його має бути корисним для сучасної науки і практики державно-правового будівництва.

1. Шемшученко Ю.С. Держава // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 1999. — Т. 2: Д-Й. — С. 80—81; Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 31, 32; Котюк В.О. Основи держави і права. — К., 1998. — С. 9, 10, 11. 2. Четвернин В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства: Учебное пособие для вузов. — М., 1997. — С. 88—108. 3. Якушик В.М. Проблемы теории революционно-демократического государства. — К., 1991. — С. 28—43. 4. Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності української держави // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка. — К., 2001. — С. 37—50; Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці, 1999. — С. 144—156. 5. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. — М., 1995. — 736 с.; Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI — XX вв. — М., 1995. — 378 с. 6. Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / Пер. з нім. І. Андрущенко і Д. Павлюк. — К., 2000. — 152 с. 7. Данилів В.-Ю. Цит. праця. — С. 90. 8. Тард Г. Законы подражания. — СПб., 1892. — С. 19, 62. 9. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. — М., 1991. — С. 108, 128, 146—172. 10. Осипова Е.В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. — М., 1977. — С. 115, 116. 11. Дюркгейм Э. Цит. праця. — С. 239, 240, 245, 252, 253. 12. Агг А. Мир человека как субъекта производства. — М., 1984. — С. 33. 13. Дюркгейм Э. Цит. праця. — С. 173. 14. Дюркгейм Э. Цит. праця. — С. 128. 15. Спекторский Е.В. Теория солидарности. — М., 1916. — С. 8, 9. 16. Дюги Л. Социальное право / Пер. с фр. — СПб., 1909. — 80 с.; Його ж. Общие преобразования гражданского права со времен Кодекса Наполеона / Пер. с фр. — М., 1919. — 110 с.; Його ж. Конституционное право. Общая теория государства / Пер. с фр. — М., 1908. — XL, 957 с. 17. Спекторский Е.В. Теория солидарности. — С. 10, 11. 18. Оріу М. Основы публичного права // Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — Т. III. Европа. Америка: XVII—XX вв. / Нац. обществ.-науч. фонд; Руководитель науч. проекта Г.Ю. Семигин. — М., 1999. — С. 607—608.